

Irena KRUOPIENĖ

Lietuvos muzikos ir teatro akademija

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ

Šiaulių universitetas

KELETAS PASTABŲ DĖL IŠORĖS SANDŽIO ŠIAURĖS PANEVĖŽIŠKIŲ TARMĖJE

Be įprastinių fonetinių ar morfonologinių reiškinių – asimiliacijos, disimiliacijos, akomodacijos, balsių kontrakcijos, elizijos ir kt., lietuvių kalboje ar jos tarmėse galima pastebėti ir įvairių sandžio raiškos atvejų. Pats žodis sandis (skr. *saṁdhí* / *saṁdhí*, ang., pranc., it. *sandhi*, ru. *сандхи*) gali būti traktuojamas kaip *susiliejimas*, *santaika*, *sunėrimas*, o su juo siejamas fonetinis procesas – kaip priebalsių ar balsių kitimas morfemų ar žodžių sandūroje. Jei garsai pakinta žodžio viduje, morfemų sandūroje, toks fonetinis procesas vadinamas vidiniu (vidaus) sandžiu, jei žodžio pradžioje ar pabaigoje – išoriniu (išorės) sandžiu.

Tiesioginių sandžio (ypač išorės) tyrimų Lietuvoje nėra daug. Vienokiu ar kitokiu aspektu apie jį (arba su juo siejamus procesus – garsų asimiliaciją, palatalizaciją, protezę ir pan.) užsimenama Alekso Girdenio (1996, 107, 126, 128, 163, 187; 2000a, 16; 2000b, 265–266; 2001, 379; 2003, 84–85);¹, Reginos Kubiliūtės-Kliukienės (1982, 30–38) ir kt. darbuose. Fonetinius procesus, vykstančius žodžio viduje ar tarp žodžių lietuvių bendrinėje kalboje, gana išsamiai yra aprašęs Antanas Pakerys (2003, 171–192). Tam tikrų kalbinių veiksnių įtaką žodžių šlijimui yra tyrinėjusi Vera Mauricaitė (1985; 1987), žodžių dinaminę struktūrą ir tarpkirtinius intervalus vakarų aukštaičių kauniškių šnektose yra aptarusi Asta Kazlauskienė (2005). Įvairių priebalsių palatalizacijos ir su ja susijusių fonetinių reiškinių rytų aukštaičių tarmėse yra pastebėję Kazimieras Garšva (2005, 63–64), Vytautas Kardelis (2003). Į kai kuriuos išorės sandžio ir priebalsių palatalizacijos sąveikos

¹ Beje, mūsų Mokytojas Aleksas Girdenis ir paskatino pasidomėti šiuo įdomiu reiškiniu gimtojoje šiaurės panevėžiškių tarmėje.

dėsningumus bei redukuoto balsio poveikį tolesnio žodžio garsams šiaurės panevėžiškių tarmėje yra atkreipusi dėmesį Irena Kruopienė (1986).

Nors anksčiau atlikti audiciniai ir instrumentiniai žodžio galo tyrimai ir rišlių tekstų analizė (Kačiuškienė 2006, 84–97) lyg ir nebeturėtų kelti didesnių diskusijų bent dėl fonologinės redukuotų („murmamųjų“) balsių interpretacijos², tačiau vis dar atsiranda darbų, kuriuose bandoma grįžti prie šio klausimo, stengiantis paneigti arba ignoruoti šį įdomų fonetinį-fonologinį šiaurės panevėžiškių tarmės faktą.

Kad klausimas nėra paprastas ir lengvai išsprendžiamas, rodo ir šie du ne taip seniai pasirodę straipsniai. Prieš keletą metų Rimos Bacevičiūtės ir Astos Leskauskaitės (2006, 4–9) Pasvalio rajone (Pumpėnuose ir Pervalkuose) atliktas audicinis šiaurės panevėžiškių tarmės „murmamųjų“ balsių tyrimas patvirtino, kad tarmėje geriausiai skiriamos minimaliosios žodžių poros (pvz., *bāds* „badas“ – *bāts* „batas“), pasižyminčios skardumo ir duslumo požymiu. Bet autorės pateikia ir tokių audicinio eksperimento duomenų, iš kurių aiškiai matyti, kad patys šiaurės panevėžiškiai (geriau už kitų tarmių atstovus) gana gerai identifikuoja ir žodžių poras su „murmamuoju“ balsiu ir be jo (atpažinimo procentas kai kuriais atvejais siekia net 70 procentų). Po atliktų instrumentinių tyrimų galutinė autorių išvada yra tokia: „murmamasis“ balsis oscilogramose bei spektrogramose nepalieka aiškesnių periodinių virpesių, pagrindinio tono kontūro ar kokių nors ryškesnių formantinių juostų požymių. Tačiau čia pat priduriama, kad kai kuriais atvejais galinio garso spektro sklaida yra platesnė ten, kur turėtų būti „murmamasis“ balsis.

Kiek vėliau pasirodžiusiame Garšvos straipsnyje (2008, 23), aptariant Lietuvos fonologinės mokyklos problemas, viena iš didesnių problemų yra įvardijama skirtinga trumpojo galūnės balsio liekanų interpretacija šiaurės panevėžiškių tarmėje. Autorius teigia, kad „šie garseliai ištariai žymiai rečiau negu A. Girdenio (2001, 145–149), G. Kačiuškienės (2006, 87–93) tyrinėjimuose“ ir kad „murmamojo“ balsio jau laikas atsisakyti.

Klausantis šiaurės panevėžiškių tarmės tekstų ar kalbant su šio krašto atstovais žodžių sandūroje galima pastebėti įdomių garsų derinimo atvejų ar šioje pozicijoje atsirandančių kitokių garsų pakitimų, tarp jų – ir siejamų su redukuotų balsių vartoseną. Išsamiau patyrinėti garsų pakitimus, vykstančius

² Apie tai ne kartą yra rašęs ir Girdenis (2001, 145–149). Remdamasis F. Saussure'u, jis pabrėžia, kad „net jeigu nebūtų nė mažiausios segmentinės žymės, redukuotą balsį, kaip savarankišką fonologinį elementą, būtinais reikėtų postuliuoti. <...> Fonema pirmiausia yra funkcinis, o ne garsinis elementas“.

šiaurės panevėžiškių tarmėje tarp žodžių ir siejamus su išorės sandžiu, buvo pagrindinė šių pastabų paskata.

Dažniausi ir akivaizdžiausi išorės sandžio reiškiniai – priebalsių asimiliacija, palatalizacija, garsų akomodacija – vyksta rišlios kalbos žodžių sandūroje. Tačiau išorės sandžio atvejai lietuvių kalboje, kaip teisingai yra pastebėjęs Pakerys (2003, 172), nėra vienodo intensyvumo. Galima skirti procesus, vykstančius tarp nesavarankiško ir savarankiško žodžio, ir procesus, vykstančius tarp dviejų savarankiškų žodžių. Nesavarankiški žodžiai dažniausiai labai glaudžiai prišlyja prie savarankiškų, todėl tarp jų vykstantys fonetiniai procesai yra labai artimi vidaus sandžiui. Fonetiniai procesai, vykstantys tarp savarankiškų žodžių, kartais būna intensyvesni, kartais ne tokie intensyvūs, dažniausiai priklauso nuo kalbėjimo stiliaus, frazės intonacijos, tempo ir pan. Panaši yra išorės sandžio raiška ir šiaurės panevėžiškių tarmėje: intensyvesnis ir glaudesnis jis esti tarp nesavarankiškų (ar vienskiemenių) ir savarankiškų žodžių, gerokai laisvesnis – tarp savarankiškų žodžių.

Šiaurės panevėžiškių tarmėje, išorės sandžio pozicijoje, priebalsiai derinami ir pagal skardumą ir duslumą, ir pagal artikuliacijos vietą, taip pat tarp jų vyksta įvairūs akomodaciniai procesai. Tarp nesavarankiškų ar vienskiemenių ir savarankiškų žodžių priebalsiai šiaurės panevėžiškių tarmėje derinami gana reguliariai ir pagal skardumą ir duslumą, ir pagal artikuliacijos vietą, pvz.³: *atė̃ːje. sũ ns iž_bažnĩ_čes /sã_ka.* „atėjo sūnus iš bažnyčios, sako“; *kaĩ_prikraũtu. jũ_tenã.i tã_z brangenĩ_b˚s* „kad prikrautų jau tenai tas brangenybes“; *ẽ_lã.uk˚ / kãš_čẽ bõs* „ir laukia, kas čia bus“; *kãš_čẽ sã_ka. treñ.k˚ žãl˚ mẽ˚s˚* „kas čia, sako, trenkia žalia mėsa“.

Labai mažai rasta pavyzdžių, kur panašaus tipo garsų derinimas vyktų tarp savarankiškų žodžių. Šioje pozicijoje priebalsiai paprastai nebūna derinami nei pagal skardumą ir duslumą, nei pagal artikuliacijos vietą, pvz.: *dauk_sõ_ĩšnes dá.rba.* „daug su linais darbo“. Priebalsis *s* nesuskardėja⁴.

Pavyzdžiai rodo, kad minėtos priebalsių asimiliacijos taip pat nevyksta, kai po galinio priebalsio tariamas vienoks ar kitoks redukuotas balsis, pvz.: *klã.us˚ žmõgõs / kĩek / nesã_ka.* „klausia žmogaus, kiek, nesako“; *võs˚ / võs˚_čẽnã.jõs /*

³ Pavyzdžiai imti iš G. Kačiuškienės monografijos prieduose spausdinamų tarmiinių tekstų, užrašytų 7 punktuose: Daujėnuose, Joniškėlyje, Klovainiuose, Krinčine, Saločiuose, Talačkoniuose ir Vaškuose. Straipsnyje pavyzdžiai pateikiami tokia transkripcija, kokia jie ten buvo užrašyti (2006, 143–182).

⁴ Tokių ir panašių atvejų galima rasti beveik visuose toliau pateikiamuose ilgesniuose pavyzdžiuose.

prasigėrę. „visi visi čenajos (čia) prasigėrė“; *sàkɔ / dúos^ɛ čæsna.ku. / cėbũ.ľu.* „sakau, duosiu česnakų, cibulių (svogūnų)“. Čia ir kitais panašiais atvejais netariamas lauktinas skardusis priebalsis ar alveolinis š.

Panašūs procesai vyksta ir priebalsiui *n* atsidūrus prieš gomurinius *k, g*. Šioje pozicijoje *n* paprastai realizuojamas liežuvio užpakaliniu alofonu *ŋ*, pvz.: *sũ.lipe. taŋ_kæsaliñ* „sulipė tan keselin (sulipo į tą krepšį)“; *liėpef ɔŋ_kalã dęš gá.lwu. dęf* „liepėte ant kaladės galvą dėti“; *ɔŋ_gã la soŋika.* „ant galo sutiko“. Tarmėje jis išlieka liežuvio priešakinis, kai tarp *n* ir gomurinio sprogstamojo priebalsio „įsiterpia“ redukuotas balsis, pvz.: *šaln^o kòk^ɛ di.dæla. bú.wa.* „šalna kokia didelė buvo“; *tã.wa. i. ŝčė šfš/ pò n^ɛ karalúr naič^ɛ* „tavo yra sčestis (laimė), ponia karaliūnaičia“.

Priebalsių palatalizacija tarp žodžių šiaurės panevėžiškių tarmėje būna reguliari prieš priešakinės eilės balsius ir prieš minkštuosius priebalsius tais atvejais, kai priebalsis priklauso nekaitomai formai, pvz.: *kėp vō.ge. dabár / tėp_e_toláu vòks* „kaip vogė dabar, taip ir toliau vogs“; *bũ.wa. vieŋ tòk mergá.ite pař_pemė ne.* „buvo viena tokia mergaitė per piemenę“; *nuųė je vėl tənã.jos* „nuėjo vėl tenajos (ten)“; *bet_ař_liėpe. jɔ_nešnekėf* „bet ar (irgi) liepė nešnekėti“; *taš_virė snis piemò apseř.ga. eš_nierwu.* „tas vyresnis piemuo apsirgo iš nervų“.

Priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius paprastai nesuminkštėja tais atvejais, kai jų galinis minkštumas atlieka distinktyvinę funkciją – skiria žodžių formas, pvz.: *kàs* „kasi“ ir *kàs* „kàs“; taip pat sakiniuose: *ji_saw_ėi.n^o er_galvó.j* „ji sau eina ir galvoja“; *sã.ka. / doŋ.g.næduók dūr šes* „sako, dangui neduok dūšios (sielos)“. Pasitaiko ir tokių atvejų, kai po kietojo priebalsio esantis balsis suužpakalėja: *jòs viškàs vi(ž)_žėmu. / ka_tėk panorė.s* „jis iškas iš žemių, kad tik panorės“.

Analizuojamuose tekstuose rasta daug progresyvinės priebalsių palatalizacijos atvejų, pvz.: *a_tos.ká.rvėš blō.gos bú.daua* „o tos karvės blogos būdavo“; *pō.pereš vėsó.kėš tənã.jos apipuōž.daua.* „popieriais visokiais tenajos (ten) apipuodavo“. Pavyzdžiai rodo, kad progresyvinė priebalsio *s* palatalizacija vyksta ne tik po aiškiai tariamų priešakinės eilės balsių, bet ir po priešakinių redukuotų balsių: *žòs^{is} gãñɔ.jėlgė* „žąsis ganiau ilgai“; *dàbar žmón^ɛs paprã.tė nedí.rpf* „dabar žmonės papratę nedirbti“; *drapanė.ľu. kòk^ɛs torė.jɔ / i.šneše.* „drapanėlių (drabužėlių) kokias (-ius) turėjau, išnešė; *nò / dainã.õšms væstuvĩ.n^{is} bír.dawa. í.rgi* „na, dainavimas vestuvinis būdavo irgi (taip pat)“.

Be minėtų pavyzdžių, pastebėta ir kitokių garsų derinimo ypatumų, aki-vaizdžiai susijusių su redukuotų balsių vartojimu. Redukuotas balsis paprastai nepalieka aiškaus pėdsako prieš kitą tos pačios eilės balsį, pvz.: *so.jòn*

užvažã va. „su Jonu užvažiavo“; *tẽ m̃ na m̃ m atẽ je.* / *sã ka.* / *nevæř.k* / *un-taňũk* „tai mano mama atėjo, sako, neverk, Antaniuk“; *đvè ká.rv ẽsẽlaĩ.kem* „dvi karvi (karves) išsilaikẽm“: Jeigu šalia esančių balsių (galinio išnykusio ir pradedančio kitą žodį) eilė nesutampa, po redukuoto priešakinės eilės balsio esantis garsas supriešakėja, pvz.: *bõvõ. bi.šk̃ üsnũ.dẽš* „buvau biškį užsnūdẽš“; *vařg̃ á.uga. vaikẽ ľs̃* „vargẽ augo vaikelis“: Priešakinis balsis po išnykusio užpakalinio redukuoto balsio (net ir uždaro tipo skiemenyje) paprastai suužpakalėja, pvz.: *ãšẽň kàs ɸ(ž)žẽmu.* „ašẽn (aš) kasu iš žemių“; *já.* / *lãbẽ sojk̃k ɸšẽm̃.ĩ* „ja (taip), labai sunku išimti“; *nõ kẽp_tõ vír ɸsakis'* „na, kaip tu vyrui įsakysi“; *jõz_galẽ je. er_sãws ẽždũof* „jis galėjo ir savus išduoti“ ir pan.

Iš aptartų garsų pokyčių gretimų žodžių sandūroje matyti, kad daugeliu atvejų šiaurės panevėžiškių tarmės garsų derinimo dėsningumai yra panašūs arba sutampa su bendrinės lietuvių kalbos reiškiniiais. Tačiau esama ir savitų garsų derinimo atvejų, dažniausiai susijusių arba su priebalsių palatalizacija, arba su „murmamųjų“ balsių, trukdančių pasireikšti įprastam garsų derinimui, vartosenai. Pastarasis atvejis rodytų (kaip įžvalgiai ir yra rašęs Aleksas Girdenis), kad „murmamųjų“ balsių fonologinėje šiaurės panevėžiškių tarmės sistemoje atsakyti neturėtume: net ir tais atvejais, kai jie būna netariami kaip atskiri segmentai, pastebimas jų akivaizdus poveikis greta esantiems garsams. Šios ir panašios šiaurės panevėžiškių tarmės žodžio galo garsų ypatybės, matyt, ir galėjo atsispindėti instrumentiniuose Bacevičiūtės ir Leskauskaitės tyrimuose.

SOME REMARKS ON THE EXTERNAL SANDHI IN THE NORTHERN PANEVĖŽYS DIALECT

Summary

The external sandhi may be frequently observed when listening to the fluent dialect speech of the inhabitants of Eastern Highlands Northern Panevėžys. Most frequently its manifestation is associated with palatalised sounds or with obvious impact of the back reduced vowel on the other sounds of the following word.

The material analysed reveals that palatalization of consonants before front vowels in Northern Panevėžys dialect is regular in the cases where a consonant is in an uninflected form. The reduced vowel does not usually leave a clear trace when it precedes another vowel of the same set. If the set of the reduced vowel (which has completely disappeared) and the set of the initial vowel do not coincide, the fronting of the vowel following the reduced vowel occurs. The front vowel succeeding the reduced back vowel (which has disappeared) usually undergoes backing. Even though in the latter cases the reduced vowels are not pronounced as separate segments, they do have some impact on adjacent sounds.

LITERATŪRA

Bacevičiūtė Rima, Asta Leskauskaitė 2006, Dėl šiaurės panevėžiškių „murmamųjų“ balsių (eksperimentinis tyrimas), *Žmogus ir žodis* 1, 4–9.

Garšva Kazimieras 2005, *Lietuvių kalbos paribio šnektos (Fonologija)*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Garšva Kazimieras 2008, Lietuvos fonologinės mokyklos problemos, *Žmogus ir žodis* 1, 20–23.

Girdenis Aleksas 2000a, *Kalbotyros darbai 1: 1962–1974*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Girdenis Aleksas 2000b, *Kalbotyros darbai 2: 1975–1987*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Girdenis Aleksas 2001, *Kalbotyros darbai 3: 1988–2000*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Girdenis Aleksas 1996, *Taip šneka tirkšliškiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Girdenis Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Kačiūskienė Genovaitė 2006, *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kardelis Vytautas 2003, *Rytų aukštaičių šnektų slavizmų fonologijos bruožai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kazlauskienė Asta 2005, Žodžių dinaminė struktūra ir tarpkirtiniai intervalai vakarų aukštaičių kauniškių šnektose, in Saulius Ambrazas et al. (red.), *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 285–291.

Kruopienė Irena 1986, Priebalsių palatalizacija ir išorės sandis šiaurės panevėžiškių tarmėje, in Laima Grumadienė et. al. (red.), *Jaunųjų filologų darbai* 2, 139–143.

Kubiliūtė-Kliukienė Regina 1982, Regresyvinis priebalsių palatalizacijos poveikis balsių spektrui šiaurės žemaičių tarmėje, *Kalbotyra* 33(1), 30–38.

Mauricaitė Vera 1985, Kai kurių faktorių įtaka žodžių šlijimui, *Kalbotyra* 36(1), 38–42.

Mauricaitė Vera 1987, Samplaikinių formų dėmenų akcentinis šlijimas, *Mūsų kalba* 2, 3–6.

Pakerys Antanas 2003, *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius: Enciklopedija.

Irena KRUOPIENĖ
Lietuvos muzikos ir teatro akademija
Gedimino pr. 42
LT-01110 Vilnius
Lithuania
[irena@lingualit.lt]

Genovaitė KACIUŠKIENĖ
Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra
Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38
LT-76352 Šiauliai
Lithuania
[geno@splius.lt]